

Олександр ФІЛЬ

кандидат історичних наук

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Електронна пошта: fam_2010@ukr.net

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор

Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної академії аграрних наук
України (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9368-6002>

Електронна пошта: utkin1937@ukr.net

Валентина НОВІКОВА

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

Електронна пошта: valianovikova53@gmail.com

Андрій ПОГОРЕЛОВ

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9210-4290>

Електронна пошта: viysko2003@ukr.net

**ОРГАНІЗАЦІЯ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ЖЕРТВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ЗА ДОСВІДОМ РОБОТИ НАУКОВО-ПОШУКОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
В УРОЧИЩІ ЗЕЛЕНА БРАМА В 2006 РОЦІ**

У статті розкрито організацію заходів із меморіалізації жертв Другої світової війни за досвідом науково-пошукової експедиції Державної прикордонної служби України у лісовому урочищі Зелена Брама (Кіровоградська обл.) влітку 2006 року. Автори акцентують на тому, що організація пошуку, перепоховання та меморіалізації жертв війни була здійснена у найкоротші терміни і стала важливим чинником у комплексі заходів, спрямованих на переосмислення попередньої парадигми пам'ятання про Другу світову війну.

Ключові слова: науково-пошукова експедиція, меморіалізація, Державна прикордонна служба України, Друга світова війна, Зелена Брама.

Постановка проблеми. Попри існуючі меморіальні комплекси на території Голованівського району Кіровоградської області, покликани увічнити пам'ять загиблих воїнів 6-ї та 12-ї армій Південного фронту, які потрапили в оточення в липні–серпні 1941 р. поблизу лісового урочища Зелена Брама, певний час питання участі прикордонних загонів Західного прикордонного округу в боях та меморіалізації пам'ятних місць залиша-

лися поза увагою дослідників. Принагідно зауважимо, що на братських могилах, обелісках та в інших меморіальних місцях населених пунктів, що влітку 1941 р. увійшли до так званого Уманського котла, жертвами Другої світової війни позначені лише бійці та командири 6-ї та 12-ї армій Південного фронту РСЧА. Однак достеменно відомо, що крім частин та з'єднань регулярної армії, у боях брали активну участь загони Західного

прикордонного округу. Саме дослідженню участі прикордонників у боях поблизу Зеленої Брами та пошуку місць стихійних поховань полеглих і була присвячена науково-пошукова експедиція Державної прикордонної служби України у липні–серпні 2006 року.

Аналіз наявних джерел та літератури. У СРСР трагедія 6-ї та 12-ї армій Південного фронту залишалася тривалий час табуваною темою. Саме так охарактеризував свого часу цю проблематику кандидат історичних наук Олександр Чорний. За його словами, колишній командувач 6-ї армії генерал-майор Іван Музиченко у 1970 р. сказав синові: «Я помираю, і правду про Зелена Брामу вже ніхто ніколи не дізнається». За словами історика, генерал-майор Іван Музиченко після війни жодного разу не побував у Зеленій Брамі, і на контакти із дослідником трагедії, мешканцем села Підвисокого Дмитром Фартушняком не йшов. Відповідаючи на запитання: «Як досліджували Зелена Брामу зразу після війни, що робили?», Олександр Чорний відповів: «Ніяк. У СРСР ця тема була за трьома замками. Єдиним і незмінним дослідником трагедії був вчитель Підвисоцької школи Дмитро Іванович Фартушняк, який це робив на власний страх і ризик. У Союзі тема невдач Червоної Армії, котлів, масового захоплення в полон була під знаком “секретно”. Стосовно цього діяли переліки цензурних норм, які чітко регламентували, про що можна писати, говорити на радіо, оприлюднювати в дослідженнях і мемуарах. Той же, згадуваний нами, Дмитро Фартушняк вперше зміг вийти на широкий загал з інформацією про трагедію лише 1965 року, коли в Підвисокому було відкрито музей, присвячений подіям 1941 року в урочищі Зелена Брами. Втрачений час негативно позначився й на проблемі поховань-перепоховань в котлі. Пошукові роботи тривають й досі, за оцінками пошуковців, у Зеленій Брамі та її околицях не похована належним чином ще не одна тисяча воїнів» (Полулях, С. 2021).

Варто зазначити, що у книжках, дослідженнях та монографіях радянської доби участь прикордонних загонів у боях поблизу Зеленої Брами позначена лише епізодично. Так, у книжці «Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного округа» згадуються кілька загонів, які брали участь у боях поблизу Умані. Зокрема, за версією авторів, 97-й Чернівецький прикордонний загін, що на світанку 22 червня 1941 р. вступив у бій на кордоні, вже наприкінці липня 1941 р. опинився

на Київщині, під Уманню (Козлов, В., Куроленко, И., Брагин, Э. & Боровков, М. 1972, с. 178).

Тобто відсутні будь-які деталі, що могли б дати відповідь на питання: «Яким чином 97-й Чернівецький прикордонний загін за місяць подолав відстань у 450 кілометрів?», а також «Поблизу яких населених пунктів вели бої прикордонники цього загону і яких втрат при цьому зазнали?» тощо. Не пролила світла на відповідну тематику і сучасна російська монографія «На страже границ Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в.». Автори її акцентують увагу, що «у передгір’ї Карпат дислокувалися 93-й Лисківський, 94-й Сколенський, 95-й Надвірнянський, 97-й Чернівецький прикордонні загони і Коломийська окрема прикордонна комендатура» (Боярский, В. (за заг. ред.). 2000, с. 233). Після короткої оповіді про участь цих прикордонних загонів у захисті державного кордону та відбитті німецького удару, вищезгадані прикордонні частини вже через місяць, за версією авторів монографії, опинилися у районі Умані, де сліди прикордонних загонів розчинилися.

І навіть у сучасному дослідженні «Испытанные войной. Пограничные войска (1939–1945 гг.)», авторства 10 докторів і кандидатів історичних наук, тема участі прикордонних загонів у боях поблизу Зеленої Брами розвивається в абзаці: «Однією з героїчних сторінок історії Великої Вітчизняної війни стала Київська оборонна операція (7 липня – 26 вересня 1941 р.). Війська Південно-Західного фронту (командувач генерал-полковник М. П. Кирпонос) і мешканці столиці України протягом 80 днів обороняли місто, на яке наступали головні сили німецької групи армій “Південь” (генерал-фельдмаршал К. Рундштедт). Згідно із задумом Гітлера, Київ мав бути захоплений військами до 8 серпня 1941 року. Разом із радянськими армійськими частинами і з’єднаннями в обороні Києва брали участь 17, 18, 20-й Червонопрапорний, 22, 90, 91, 92, 93, 94 і 98-й прикордонні загони, окрема Коломийська прикордонна комендатура, 43-й резервний прикордонний полк» (Маслов, К. (рук.). 2008, с. 225–226).

Таким чином, аналіз раніше оприлюднених наукових робіт показує, що проблематика участі загонів Західного прикордонного округу в боях поблизу Зеленої Брами залишається малодослідженою. На думку авторів, попри певний суб’єктивізм, найповніші свідчення, що підтверджують участь воїнів Західного прикордонного округу під час Уманської оборонної операції, містять фонди

Народного музею історії села Підвисоке Голованівського району Кіровоградської області та фонди Центрального музею Державної прикордонної служби України (сmt Оршанець, Черкаська обл.). Зокрема, у Народному музеї історії села Підвисоке зберігаються листи учасників боїв у Зеленій Брамі, зокрема ветеранів Західного прикордонного округу, тоді як у Центральному музеї Державної прикордонної служби України – документи, а саме копії історичних формулярів прикордонних загонів Західного прикордонного округу, де позначені маршрути пересування та сутички із противником.

У цьому контексті заслуговує на увагу робота дослідника з Кіровоградщини Василя Даценка «Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945». У дослідженні автор, згадуючи участь у боях прикордонників 92, 93, 94, 95, 97-го прикордонних загонів, констатує, що з 1 по 8 серпня 1941 р. поблизу Зеленої Брами, зокрема у районі селища Новоархангельськ, зникли безвісти вісім уродженців Архангельської області та один Тверської області росії зі складу 97-го прикордонного загону, а саме капітан Іван Єрмолін, молодший сержант Євгеній Волков, стрільці Євгеній Васильєв, Іван Жидков, Іван Короткий, Іван Чемакін, Микола Пудов, Олексій Сидоров та сержант Михайло Горєєв (Даценко, В. 2008, с. 53–54).

Василь Даценко, посилаючись також на фонди Народного музею, оприлюднив факт участі прикордонників у боях із прив'язкою до місцевості. Так, у роботі він згадує населені пункти Нерубайку, Кам'ячече, Свердликове, Новоархангельськ, Підвисоке та Торговицю, де прикордонники намагалися вийти із оточення. Зокрема, він згадує: «Прикордонники від села Підвисокого в складі інших частин вели наступ на Левківку, щоб прориватися на Новоархангельськ і Торговицю. Багато з них загинули безіменними...» (Даценко, В. 2008, с. 53).

У червні 2005 р. члени майбутньої експедиції опитали мешканців Голованівського району і познайомилися з ветераном Другої світової війни Олександром Пантелеймоновичем Базильком, який зустрів німецько-радянську війну стрільцем 2-ї застави 1-ї комендатури 95-го Надвірнянського прикордонного загону, а у 1941 р. із боями відступав до Зеленої Брами (Филь, А. 2008, с. 12).

Під час бесіди Олександр Базилько уточнив та доповнив деякі деталі, пов'язані з оточенням та боями на Кіровоградщині. Згодом свідчення

ветерана були використані під час проведення науково-пошукових робіт.

Щодо масштабних експедицій у вищезгаданому лісовому урочищі, то варто згадати подібну акцію, організовану в 1983 р. ДТСААФ Краснопресненського району м. Москви та ДТСААФ МВС СРСР за сприяння співробітників Центрального музею Збройних Сил СРСР і командування Київського військового округу. Про неї у своїй книжці «Зелена Брама» згадує Євгеній Долматовський. Зокрема, він наводить анотацію експедиції, де позначені результати магніторозвідувальних робіт для пошуку об'єктів, прихованих у серпні 1941 р. частинами РСЧА. Тобто експедиція здійснювала пошук аномальних та перспективних із точки зору наявності тайників зон, їх картування, попередню інтерпретацію і у низці випадків перевірку виявлених аномалій розкопками (Долматовский, Е. 1989, с. 285).

Однак експедиція була покликана перш за все знайти схованки із документами, нагородами, бойовими прапорами частин та з'єднань, що потрапили в оточення у Зеленій Брамі. Пошуками жертв Другої світової війни та їх перепохованням, за словами голови благодійної організації «Пошуковий загін “Зелена Брама”», директора Народного музею історії села Підвисоке Анатолія Фартушного, почали займатися відразу після завершення війни, у 1945–1946 рр., однак, за його словами, ця робота не була системна. Пошуковець стверджує, що місцеві жителі просто виконували відповідні державні акти. Очевидно, йдеться насамперед про постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули у боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини» та постанову Раднаркому СРСР від 18 лютого 1946 р. «Про благоустрій могил воїнів Червоної армії та партизанів, полеглих у боях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., та про нагляд за їх станом».

Перші ж офіційні пошуки та ексгумація останків, за словами Анатолія Фартушного, у Новоархангельському районі почалися у 1986 році. Вони тривали кілька років і охопили населені пункти Підвисоке, Копенкувате і Новоархангельськ. Під час пошукових робіт було піднято та перепоховано останки 91 військовослужбовця, які загинули під час виходу з оточення. Це були бійці і командири 6-ї та 12-ї армій Південного фронту.

Мета статті – узагальнити та проаналізувати досвід організації меморіалізації жертв Другої світової війни за результатами науково-пошуко-

вої експедиції Державної прикордонної служби України в урочищі Зелена Брама влітку 2006 року.

Виклад основного матеріалу. Під час Уманської оборонної операції (15 липня – 4 серпня 1941 р.) унаслідок сконцентрованого удару німецьких військ тилові комунікації 6-ї та 12-ї армій були перерізані. 2 серпня 1941 р. біля населеного пункту Добрянка на Вінниччині німецькі 1-ша танкова і 17-та армії зімкнули кільце оточення, а вже наступного дня німецька 16-та танкова дивізія і Угорський рухомий корпус з'єдналися в містечку Первомайськ, таким чином утворивши ще одне кільце оточення. За словами доктора історичних наук, професора М. Ковалю: «... в один із перших великих “котлів” потрапили війська, що перебували в районі Умані, поблизу с. Підвисоке. Ліс, де зібралися рештки розгромлених 6-ї та 12-ї армій, наскрізь прострілювався противником усіма видами зброї. Люди не мали продовольства, було багато пораних, знесилених від нескінченних боїв» (Коваль, М. 1999, с. 73). 7 серпня 1941 р. оточені війська припинили організований опір, управління двох армій, семи корпусів було знищено, 20 радянських дивізій були розбиті. За різними оцінками, у полон потрапило від 65 тис. до 103 тис. бійців і командирів Червоної армії, противник захопив більше 300 танків та 800 гармат (Грицюк, В. & Фасольняк, Ю. 2021).

Усього станом на 20 липня 1941 р. 6-та і 12-та армії нараховували 129,5 тис. осіб. З оточення вийшло лише 11 тис. осіб. Безповоротні втрати (загиблі та зниклі безвісти), які з 20 серпня по 26 вересня 1941 р. понесли дві армії Південного фронту, склали 52 900 осіб, санітарні (поранені, контужені, травмовані та хворі) – ще 26 320 осіб (Кривошеев, Г. (рук.). 2009, с. 85). За німецькими даними, кількість полонених командирів і червоноармійців склала 103 тис. осіб (Коваль, М. 1999, с. 73).

Влітку 2006 р. саме у цій місцевості, за розпорядженням першого заступника голови Державної прикордонної служби України генерал-лейтенанта Михайла Ковалю, підпорядкована йому служба здійснила науково-пошукову експедицію, покликану підтвердити участь прикордонних загонів Західного прикордонного округу в боях на території Кіровоградської та Черкаської областей.

На початку липня 2006 р. пошукова група, на чолі з начальником Центрального музею ДПСУ майором Олександром Филем, прибула до села Підвисоке. До складу групи увійшли військово-вслужбовці Оршанського навчального центру ДПСУ – старший прапорщик Віктор Землянський

та рядові Костянтин Фендич, Сергій Дрозд, Іван Янченко, Іван Білий, Олександр Лупинос, Віктор Пожар та Сергій Олійник (Вишневський, В. 2009, с. 166).

Облаштувавши польовий табір у лісовому урочищі Зелена Брама, прикордонники відразу приступили до пошукових робіт. Варто зазначити, що робота тривала на кількох локаціях, охопивши кілька сіл: Підвисоке, Торговиця, Свердликове, Кам'яне, Нерубайка та інші.

Під час робіт було детально досліджено кілька ймовірних місць поховання загиблих воїнів. Упродовж перших трьох днів прикордонники та пошуковці, на чолі з Анатолієм Фартушним, виявили елементи зброї та фрагменти амуніції на кількох локаціях. Лише четвертого дня пошуковці підняли останки воїна, який загинув влітку 1941 р., на жаль, безіменного.

Після доповіді генерал-лейтенанту Михайлу Ковалю про першу скорботну знахідку, пошуковці, за його вказівкою, почали готуватися до приїзду представників масмедіа Кіровоградської та Черкаської областей, а також відомчої теле-радіостудії і преси. Варто зазначити, що саме інформаційний розголос про проведення експедиції мав важливе значення, оскільки через місцеві ЗМІ громади отримували інформацію про діяльність державних органів влади із перепоховання та вшанування пам'яті загиблих під час Другої світової війни. Особливо це було помітно під час реалізації другої частини експедиції, присвяченої безпосередньо перепохованню та меморіалізації.

Упродовж місяця мобільна група здійснила низку виїздів у пошуках останків полеглих воїнів. Найбільше знахідок, як і прогнозував А. Фартушний, експедиція виявила у селі Свердликове. Пошуковці виявили окопи зі стихійними похованнями. Про бої поблизу цього населеного пункту А. Фартушний сказав: «В останній фазі науково-пошукових робіт експедиція зосередила свою роботу на околицях села Свердликове, де прикривали міст бійці 95-го та 92-го прикордонних загонів, які не давали рухатися численним танкеткам 16-ї моторизованої німецької дивізії та 5-ї моторизованої дивізії “Вікінг”... Бій за село точився цілий тиждень, воно переходило вісім разів з рук в руки... Всі поля і село були завалені трупами з обох сторін...» (Вишневський, В. 2009, с. 166). Слова пошуковця підтвердили знайдені на околицях села останки прикордонників, підняття та ексгумація яких завершили науково-пошукову експедицію. Під час ексгумації було встановлено імена чотирьох осіб. Усього ж упродовж 2005–

2006 рр. експедиція відшукала та ексгумувала останки 124 воїнів.

За погодженням із держадміністрацією Новоархангельського району, місцем проведення церемонії перепоховання та встановлення меморіалу було обрано занедбану автобусну зупинку, розташовану поблизу лісового урочища «Полковниче». А. Фартушний згадував: «Я вдячний за активну підтримку пошуків голові Новоархангельської райдержадміністрації Володимиру Даниловичу Колочому, військкому Сергію Петровичу Гаврилюку, працівнику місцевого ліництва Івану Пантелеймоновичу Александрову та всім головам сільських рад, де нам доводилося працювати. Вони справжні патріоти нашої України!» (Вишневецький, В. 2009, с. 169). У найкоротші строки поблизу населеного пункту Торговиця, обабіч автошляху міжнародного значення М 30 за маршрутом «Стрий – Тернопіль – Вінниця – Умань – Кропивницький – Знам'янка – Дніпро – Луганськ – КПП «Ізварене», виник прикордонний меморіал.

5 серпня 2006 р. було проведено урочисту церемонію перепоховання останків 124 воїнів, полеглих у боях поблизу Зеленої Брами у липні–серпні 1941 року. До акції долучилися представники Державної прикордонної служби України, Кіровоградської обласної адміністрації, державної адміністрації Новоархангельського району, Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні», прикордонних загонів ДПСУ, ветеранських організацій Кіровоградської і Черкаської областей та небайдужих громадян. Мітинг-реквієм за участю представників центральних і місцевих масмедіа зібрав кількадесят осіб.

Пошукова робота експедиції на цьому не завершилася. У 2011 р. прикордонний меморіал знову став останнім прихистком для жертв Другої світової війни. Пошуковці підняли та ексгумували останки 115 воїнів, яких урочисто перепоховали на меморіалі. Вшанування пам'яті загиблих відбулося за участі директора Департаменту персоналу Адміністрації Держприкордонслужби України генерал-полковника Михайла Ковалю, представників місцевої влади, духовенства, ветеранів, прикордонників та мешканців навколишніх сіл. Відкриваючи захід, генерал-полковник Михайло Коваль наголосив, що прикордонне відомство приділяє особливу увагу пошуку останків загиблих охоронців рубежу: «П'ять років тому саме ДПСУ виступила ініціатором науково-пошукових робіт в районах цього краю. Отримав-

ши допомогу від державних інституцій, влітку 2006 року на цьому місці вже було перепоховано з належними почеснями 124 воїна. Спільними зусиллями тут споруджено прикордонний архітектурний меморіал, який є свідченням безмежної вдячності нинішніх поколінь воїнам у зелених кашкетах» (Сібуров, М., Филь, О. & Олійник, В. 2011).

«Пошуковий загін “Зелена Брама”», за підтримки генерал-полковника Михайла Ковалю, продовжував пошукові роботи, і у серпні 2017 р. Зелена Брама «прийняла» останки 202 воїнів Другої світової війни. Відомча газета «Прикордонник України» писала тоді: «На Кіровоградщині відбулося перепоховання прикордонників й бійців 6-ї та 12-ої армії Південного фронту, які прийняли свій останній бій на початку серпня сорок першого в лісовому урочищі Зелена Брама Новоархангельського району. На місці вічного спочинку біля прикордонного меморіалу, де вже лежать у братських понад 300 воїнів, було проведено багатолюдний мітинг-реквієм, де майорили десятки стягів, прапорів і знамен, зокрема й ветеранських організацій. Віддати шану полеглим прибули представники обласної та районної влади, керівництво та персонал Навчального центру імені Ігоря Момота, ветерани Служби, місцеві жителі та нащадки учасників тих бойових подій. Священнослужителі провели панахиду по душах убієнних воїнів. Захоронення останків проведено за участі Почесної варти та оркестру Навчального центру Держприкордонслужби» (Поліщук, С. 2017). Усього з 2006 по 2017 рр. меморіал біля Торговиці прийняв останки 541 особи, з яких вдалося встановити імена лише 24 бійців і командирів, які загинули влітку 1941 року (табл. 1). Троє з ідентифікованих були військовослужбовцями прикордонних військ.

Варто також зазначити, що предмети, знайдені під час експедиції, а це сотні одиниць, значно поповнили фондові зібрання місцевих музеїв, Центрального музею Державної прикордонної служби України та його дочірніх філій, що дало змогу створити як постійні, так і тимчасові експозиції, присвячені подіям у лісовому урочищі Зелена Брама влітку 1941 року.

Є в історії експедиції і кілька міжнародних сторінок, про які також варто наголосити. Під час пошуків поблизу села Копенкувате були виявлені останки уродженця села Судиловичі Дубровецького району Вітебської області молодшого сержанта 21-го кавалерійського полку Західного прикордонного округу Тимофія Морозова. Зго-

дом українські прикордонники передали своїм білоруським колегам прах молодшого сержанта Тимофія Морозова, який загинув 1941 р. поблизу лісового урочища Зелена брама, що на Кіровоградщині. Прощання з бійцем відбулося 4 червня 2018 р. саме на прикордонному меморіалі за присутності керівництва області, району, першого секретаря Посольства Республіки Білорусь Андрія Губкіна, а також представників товариства Червоного Хреста. А вже 6 червня 2018 р., вже на українсько-білоруському кордоні між пунктами пропуску «Нові Яриловичі» та «Нова Гута» відбулася урочиста церемонія передання останків прикордонника (Филь, О. 2018).

Підсумовуючи роботу науково-пошукової експедиції поблизу лісового урочища Зелена Брама, можна стверджувати, що вона є прикладом ко-

пійкою праці насамперед благодійної організації «Пошуковий загін «Зелена Брама» під керівництвом Анатолія Фартушного, пошуковців Леоніда Сидоренка, Леоніда Гоцула, Віктора Землянського, Віктора Потапенка, Віктора Тітенка та багатьох інших. За словами Леоніда Сидоренка, колишнього експерта-криміналіста, заступника начальника Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, підполковника міліції, а нині викладача правових дисциплін, дослідника солдатських медальйонів, документів та предметів часів Другої світової війни та члена благодійної організації «Пошуковий загін «Зелена Брама»», саме Державній прикордонній службі України належить першість серед силових структур України, що беруть активну участь у такій гуманітарній місії, як перепохован-

Таблиця 1

Список встановлених імен воїнів, похованих на прикордонному меморіалі біля н.п. Торговиця

№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Дата поховання
1	Абієв Абдул	–	06.08.2017
2	Бурба Іван Афанасійович	1916	08.08.2017
3	Гайдуков Олексій Олексійович	1915	05.08.2006
4	Григор'єв Семен Григорович	1920	06.08.2011
5	Дружков Олексій Іванович	1921	06.08.2017
6	Єршов Іван Миколайович	–	06.08.2011
7	Ільєнко Сергій Михайлович	1917	06.08.2011
8	Кириченко Василь Андрійович	1920	08.08.2011
9	Кунцев Василь	–	06.08.2011
10	Латухін Костянтин Іванович	1920	06.08.2011
11	Лебедев	–	08.08.2018
12	Лонін Павло Михайлович	1921	06.08.2011
13	Мошун (Машин) Олександр Іванович	1919	06.08.2006
14	Мільго Володимир Федорович	1921	08.08.2018
15	Мірошніченко Степан Петрович	1897	06.08.2011
16	Османов Шакір Ісмаїлович	1919	06.08.2011
17	Пардоев Худайберди огли	1913	06.08.2011
18	Савченко Василь Євдокимович	1905	06.08.2006
19	Сардаров Григорій Артемович	1919	08.08.2017
20	Сєдих В'ячеслав Микитович	1919	08.08.2017
21	Сотніков Василь Миколайович	1919	06.08.2006
22	Сошенко Яків Григорович	1920	06.08.2011
23	Суботін Григорій Михайлович	1918	06.08.2011
24	Тамдієв Хамрі (Ховрі) Амірович	–	06.08.2011

ня останків військовослужбовців, що залишилися на полях Голованівського району.

Станом на грудень 2025 р. члени Благодійної організації «Пошуковий загін “Зелена Брама”» знайшли, ексгумували і передали на перепоховання 5 600 німецьких солдатів і офіцерів (по усій Україні), понад 500 радянських бійців та командирів (тільки по Зеленій Брамі). Зокрема, перепоховання здійснили у братських могилах населених пунктів Новоархангельськ, Торговиця, Копенкувате та Підвисоке. Анатолія Фартушного нагородили Почесною грамотою Ради ветеранів України, а предмети, здобуті під час пошуків, значно поповнили фонди низки музеїв України. Працівники Національного музею історії України у Другій світовій війні створили унікальні експозиції, використавши бойові знамена, знайдені у лісовому урочищі Зелена Брама (Солонець, А. 2014). Анатолій Фартушний і нині продовжує пошукову роботу, бере участь в обміні загиблих воїнів Другої світової війни, уродженців росії, на загиблих захисників України, які віддали життя за незалежність і свободу Батьківщини у 2022–2025 роках. Обміни відбулися у грудні 2024 та червні 2025 років. У результаті обміну до України було повернуто останки 20 захисників України.

Таким чином, прикордонний меморіальний комплекс поблизу населеного пункту Торговиця Новоархангельської селищної ради Голованівського району Кіровоградської області став не лише останнім прихистком для 541 військовослужбовця, а й центром зустрічей ветеранів-прикордонників та й просто місцем, де небайдужі мають можливість схилити голови у жалобі за тими, хто загинули у боротьбі з нацизмом. Меморіал учасникам боїв у Зеленій Брамі позначений у переліку туристичних об'єктів Новоархангельщини, про що свідчить коротка анотація: «Меморіал розміщений на краю лісового урочища “Полковниче” на автошляху М-30. Його було відкрито в серпні 2006 року, в пам'ять про прикордонників, загиблих під час боїв у Зеленій Брамі в серпні 1941 року. Меморіал складається із пам'ятного

знаку та братської могили полеглих воїнів Червоної армії. Навколо облаштована стоянка для легкового та вантажного автотранспорту. Неподалік православна капличка».

Висновки. Автори статті висвітлили результати науково-пошукової експедиції Державної прикордонної служби України влітку 2006 р. у лісовому масиві Зелена Брама. Визначено, що науково-пошукова експедиція була проведена у найкоротші строки і стала зразком не лише результативного пошуку останків воїнів, які загинули на теренах України під час Другої світової війни, а й успішним проєктом із перепоховання та меморіалізації. Автори статті акцентують увагу на тому, що саме захід з перепоховання та подальшої меморіалізації та музеєфікації об'єктів урочища Зелена Брама, проведений Державною прикордонною службою України влітку 2006 р., став потужною акцією з вшанування та збереження пам'яті воїнів, які віддали своє життя в боротьбі з нацизмом під час Другої світової війни, та викликав значний резонанс у суспільстві та науково-історичних колах. Це зумовило не лише активізацію дослідницької роботи зі встановлення обставин оточення двох армій Південного фронту, а й повернення з небуття імен воїнів, які загинули на Кіровоградській та Черкаській землі влітку 1941 року.

Окрім того, автори статті стверджують, що меморіалізація та музеєфікація можуть бути тісно пов'язані з роботою науково-пошукової експедиції. Акція Державної прикордонної служби України, проведена влітку 2006 р, не стала одноразовою, про що свідчить значна кількість перепоховань, здійснених протягом наступних років, а також відповідних наповнень музеїв України новими експонатами та інтересом дослідників до проблем, пов'язаних із науково-пошуковою роботою, а головне, зацікавленістю місцевих громад до проведення подібних акцій.

Подяка. Автори статті висловлюють вдячність за надані матеріали Леоніду Сидоренку та Валерію Вишневіському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Боярский, В. (за заг. ред.). (2000). *На страже границь Отечества. Пограничные войска России в войнах и вооруженных конфликтах XX в.* (Т. 3). М.: Граница, 504 с.

Вишневіський, В. (2009). *Люди переднього краю*. Черкаси: ЦНТЕІ, 394 с.

Грицюк, В. & Фасольняк, Ю. Уманська оборонна операція (1941). URL: <https://tinyurl.com/bdedy5vd> [дата зверн.: 11.10.2025].

- Даценко, В. (2009). *Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945*. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 304 с.
- Долматовский, Е. (1985). *Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны*. М.: Издательство политической литературы, 319 с.
- Коваль, М. (1999). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Альтернативи, 336 с.
- Козлов, В., Куролєнко, И., Брагин, Э. & Боровков, М. (1972). *Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного округа*. Киев: Издательство политической литературы, 444 с.
- Кривошеев, Г. (за заг. ред.). (2009). *Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь*. М.: ООО «Издательский дом «Вече», 384 с.
- Маслов, К. (за заг. ред.). (2008). *Испытанные войной. Пограничные войска (1939–1945 гг.)*. М.: Издательство «Граница», 712 с.
- Поліщук, С. (2017). Уклін непереможеним. *Прикордонник України*. № 30 (5572). URL: <https://tinyurl.com/zdtx2tuj> [дата зверн.: 11.10.2025].
- Полулях, С. (2021). Після битви в Зеленій Брамі. URL: <https://tinyurl.com/3t8fkh9c> [дата зверн.: 11.10.2025].
- Сібуров, М., Филь, О. & Олійник, В. (2011). Пам'ять про честь. *Кордон*. № 5 (72).
- Солонець, А. (2014). Прапор невідомого артилерійського полку. До історії вексилологічного дослідження (за матеріалами фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»). *Військово-історичний меридіан*. № 4 (6), с. 145–156.
- Филь, А. (2008). *О боях-пожарищах, о друзьях-товарищах...* Харьков: Издательский дом «Фактор», 200 с.
- Филь, О. (2018). Повернення з небуття. *Прикордонник України*. № 22 (5611). URL: https://dpsu.gov.ua/storage/file/pu_22_2018.pdf [дата зверн.: 11.10.2025].

REFERENCES

- Bojarskij, V. (ed.). (2000). *Na strazhe granic Otechestva. Pogranichnye vojska Rossii v vojnah i vooruzhennykh konfliktah XX v.* [Guarding the Borders of the Fatherland. Russian Border Troops in the Wars and Armed Conflicts of the 20th Century]. (Т. 3). М.: Granica, 504 s. [in Russian].
- Datsenko, V. (2009). *Shchob pamiataly. Kirovohradshchyna v roky Velykoi Vitshyznianoї viiny 1941–1945* [To be remembered. Kirovohrad region during the Great Patriotic War 1941–1945]. Kirovohrad: TOV «Імекс-ЛТД», 304 s. [in Ukrainian].
- Dolmatovskij, E. (1985). *Zelenaja brama. Dokumentalnaja legenda ob odnom iz pervykh srazhenij Velykoi Otechestvennoj vojny* [Green Gate. A documentary legend about one of the first battles of the Great Patriotic War]. М.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 319 s. [in Russian].
- Fil, A. (2008). *O bojah-pozharishhah, o druzjah-tovarishhah...* [Of battles and fires, of friends and comrades...]. Harkov: Izdatelskij dom «Faktor», 200 s. [in Russian].
- Fyl, O. (2018). Povernennia z nebuttia [Return from oblivion]. *Prykordonnyk Ukrainy*. № 22 (5611). URL: https://dpsu.gov.ua/storage/file/pu_22_2018.pdf [Accessed: 11.10.2025]. [in Ukrainian].
- Hrytsiuk, V. & Fasolniak, Yu. *Umanska oboronna operatsiia (1941)*. URL: <https://tinyurl.com/bdedy5vd> [Accessed: 11.10.2025]. [in Ukrainian].
- Koval, M. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitshyznianoї viinakh (1939–1945 rr.)* [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv: Alternatyvy, 336 s. [in Ukrainian].
- Kozlov, V., Kurolenko, I., Bragin, Je. & Borovkov, M. (1972). *Dozornye zapadnykh rubezhej. Dokumentalnye ocherki po istorii vojsk Krasnoznamenного Zapadного okruga* [Western Border Patrols. Documentary Essays on the History of the Troops of the Red Banner Western District]. Kiev: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 444 s. [in Russian].
- Krivosheev, G. (ed.). (2009). *Velikaja Otechestvennaja bez grifa sekretnosti. Kniga poter* [The Great Patriotic War Unclassified: A Book of Losses]. М.: ООО «Издательский дом «Вече», 384 s. [in Russian].
- Maslov, K. (ed.). (2008). *Ispytannye vojnoj. Pogranichnye vojska (1939–1945 gg.)* [War-Tested. Border Troops (1939–1945)]. М.: Izdatelstvo «Granica», 712 s. [in Russian].

Polishchuk, S. (2017). Uklın neperemozhenym [Bow to the undefeated]. *Prykordonnyk Ukrainy*. № 30 (5572). URL: <https://tinyurl.com/zdtx2tyj> [Accessed: 11.10.2025]. [in Ukrainian].

Poluliakh, S. (2021). Pislia bytvy v Zelenii Brami [After the Battle of Green Gate]. URL: <https://tinyurl.com/3t8fkh9c> [Accessed: 11.10.2025]. [in Ukrainian].

Siburov, M., Fyl, O. & Oliinyk, V. (2011). Pamiat pro chest [Memory of honour]. *Kordon*. № 5 (72). [in Ukrainian].

Solonets, A. (2014). Prapor nevidomoho artyleriiskoho polku. Do istorii veksylolohichnoho doslidzhennia (za materialamy fondovoi koleksii Memorialnoho kompleksu «Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitczyznianoi viiny 1941–1945 rokiv») [Flag of an Unknown Artillery Regiment. To the History of Vexillological Research (Based on Materials from the Fund Collection of the Memorial Complex “National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945”)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian*. № 4 (6), s. 145–156. [in Ukrainian].

Vyshnevskyyi, V. (2009). *Liudy perednoho kraiu* [People of the front lines]. Cherkasy: TsNTEI, 394 s. [in Ukrainian].

Oleksandr FYL

PhD of Historical Sciences

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0662-8654>

Oleksandr UTKIN

Doctor of Historical Sciences, Professor

National Scientific Agricultural Library

of the National Academy of Agrarian Sciences

of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-001-9368-6002>

Valentyna NOVIKOVA

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

Andrii POHORIELOV

The National Defence University of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9210-4290>

ORGANIZATION OF THE MEMORIALIZATION OF THE VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR: BASED ON THE EXPERIENCE OF THE SCIENTIFIC RESEARCH EXPEDITION OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE IN THE GREEN GATE TRACT IN 2006

The article examines the organization of commemorative activities dedicated to the victims of the Second World War based on the experience of the scientific research expedition of the State Border Guard Service of Ukraine conducted in the Green Gate tract (Zelena Brama) (Kirovohrad region) in the summer of 2006.

The authors emphasize that the purpose of the expedition was to study and confirm the participation in the battles of soldiers of the Western Border District of the former Soviet Union who, in July–August 1941, together with the 6th and 12th Armies of the Southern Front, were encircled near Uman. During attempts to break out of the encirclement, a significant number of military personnel, including border guards, were killed.

The scientific research expedition of the State Border Guard Service of Ukraine, personally led by the First Deputy Head of the Service, Lieutenant General Mykhailo Koval, was aimed at locating the remains of the fallen soldiers and establishing their identities. The authors emphasize that the expedition was not a one-time initiative but rather a form of long-term memorial commemoration. Following the establishment of the border memorial and the reburial of 124 servicemen on August 5, 2006, the search and identification of the fallen continued.

In cooperation with members of the Charitable Organization “Search Detachment ‘Green Gate’”, the State Border Guard Service of Ukraine organized several additional expeditions aimed at locating the remains of soldiers and reburying them with military honours. Over the course of twenty years, the memorial complex received the remains of 541 soldiers, while experts succeeded in identifying the names of 24 individuals.

According to the authors, the expedition successfully carried out the tasks of searching for, reburying, and commemorating the victims of the war within a relatively short period of time, thereby fulfilling an important humanitarian and civilizational mission and reaffirming Ukraine’s commitment to European democratic values. The expedition conducted in the summer of 2006 also became an important factor in the broader process of rethinking the previous paradigm of remembering the Second World War.

Keywords: *scientific research expedition, memorialization, State Border Guard Service of Ukraine, Second World War, Zelena Brama.*

Стаття надійшла 16.01.2026

Стаття прийнята до друку 26.01.2026